

N.E.Qafarlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
narmin.qafarli92@mail.ru

CƏMİYYƏTDƏKİ SOSIAL AMİLLƏRİN DİLİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Xülasə

Dil əsrlər boyu dəyişir və inkişaf edir. Dilin dəyişmə prosesinin nəticəsində bir dilin digəri ilə tədricən əvəzlənməsi baş verəcək. Bu əvəzlənmənin baş verməsi, tez-tez immiqrasiya vəziyyətində dil əlaqəsinin nəticəsidir. Bir dilin digər bir dil ilə əvəzlənməsi, təkə bütöv bir mədəni cəmiyyətdə deyil, həm də sinif, ailə, yaş qrupları və sair kimi cəmiyyətin tək qruplarında özünü göstərə bilər. Bu dəyişikliklər nitq icması üçün faydalı olduqda, onları öz mədəniyyətlərində, dil və dilin sahələrində yenidən formalaşdırırlar.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ В СОЦИУМЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКА

Резюме

Язык меняется и развивается на протяжении веков. В результате процесса изменения языка один язык будет постепенно вытесняться другим. Возникновение этой замены, в случае иммиграции, часто является результатом языкового контакта. Замена одного языка другим языком может проявляться не только во всем культурном обществе, но и в отдельных группах общества, таких как класс, семья, возрастные группы и т. д. Когда эти изменения приносят пользу речевому сообществу, они изменяют их в своей культуре, языке и языковых областях.

THE INFLUENCE OF SOCIAL FACTORS IN SOCIETY ON THE FORMATION OF LANGUAGE

Summary

Language changes and develops throughout the age. As a result of the process of language shift, a gradual replacement of one language by another will take place. The occurrence of this substitution is often the outcome of language contact in an immigration situation. The replacement of one language by another language is not only manifested in whole a cultural society as such, but also in single groups of society like class, family, age groups and the like. When these changes are profitable to a speech community, they reshape them in their own culture and linguistic and linguistic domains.

Açar sözlər: sosial amillər, dilin formalaşması, leksikologiya

Ключевые слова: социальные факторы, языковое образование, лексикология

Key words: social factors, language formation, lexicology

Cəmiyyətdəki sosial amillərin dilin formalaşmasına təsiri danılmazdır. Çünki, sosial amillər cəmiyyətin sosial quruluşu və ümumi təşkili ilə əlaqədardır. Belə ki, dilin formalaşmasında mühüm rol olmuş inancların və rituallaşdırılmış davranışların nəticəsi olan mədəni amillərdən fərqli olaraq, onlar adətən həmin cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin şüurlu nəzarətindən kənarında mövcud olurlar. Onlardan asılı olmadan formalaşır və mahiyyət etibarı ilə dilin formalaşmasına olan təsiri digər faktorlardan bir o qədər çoxdur.

Dilə sosial və mədəni təsirlər arasındakı fərq müəyyən dərəcədə mövcuddur, lakin bir çox tədqiqatçılar tərəfindən bu fərq süni olaraq qəbul edilmişdir. Məsələn, Gal (1978) öz əsərində genderi mədəni konstruksiya hesab etdiyini qeyd etmişdir, çünki Qalın ekspozisiyasından aydın olur ki, cəmiyyətdə gender əsaslı rolların şərhində azad seçimin güclü komponenti var. Digər tərəfdən, bir çox cəmiyyətlərdə bioloji cinsiyyət və onunla əlaqəli sosial status cəmiyyət təbəqələrinin çox da nəzarət etdiyi bir şey deyil. Qalın araşdırması bizə bunu deməyə əsas verir ki, dil dəyişikliyinə çox vaxt sosial və mədəni amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri təsir göstərir: cins, yaş, sosial status, kənd-şəhər dixotomiyası, daha geniş tarixi və siyasi kontekst və s. (3; s.7)

Dildə mövcud olan müxtəlif qeyri-müəyyən inkişaf vəziyyətlərinə və mürəkkəb qarşılıqlı təsirlərə baxmayaraq, fərqlərin və ya sosial qrupların şüurlu nəzarətindən kənar sosial amillərin dil inkişafına təsir göstərdiyi hallar xeyli sayda mövcuddur. Məsələn, dialekt dəyişikliyi, adətən müvafiq icmalar tərəfindən qəsdən edilən seçimlərdən irəli gəlmir, eyni zamanda cəmiyyətin təcrid dərəcəsi (Schreier, 2009) və icma ölçüsü, strukturu və sıxlığı kimi olduqca mücərrəd hadisələrdən də təsirlənir (6).

Müxtəlif sosial amillərin dilin inkişafına və qrammatik quruluşa təsiri həm tanınmış Qərb dilləri, həm də dünyanın digər yerlərində mövcud olan kiçik dillər üçün sosiolinqvistikada, dialektologiyada və daha az dərəcədə linqvistik antropologiyada daha geniş surətdə öz əksini tapmışdır. Tədqiq olunan tipik amillərə regional variasiya, yaş, cins, etnik mənsubiyyət, sosial təbəqələşmə və xüsusi sosial şərait, icma quruluşu, güc münasibətləri, xüsusi sosial qrupların qəbulu və qavranılması, cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələr və s. daxildir. Bu problem əksər sosial linqvistlərin diqqətini cəlb etmiş və bu istiqamətdə araşdırmalar aparılaraq tədqiqatçıların əsərlərində ətraflı təsvir edilmişdir. Buna misal olaraq biz 14 məlumat kitabçasını (Coulmas, 1998; Hudson, 1980; Trudgill, 2001; Wardhaugh, 2006 və bir çox başqaları) göstərə bilərik. Məqalədə bu və ya digər araşdırmaların tədqiqinə yer veriləcəkdir.

Dilin standartlaşdırılması tövsiyəedici komponenti özündə ehtiva etdiyinə mədəni bir hadisədir (5). Bununla belə, Haugen (1966) onu da qeyd edir ki, göstəriş normalarının cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsinin vacibliyi ilə yanaşı, müəyyən nitq növlərinin standart dillərə çevrilməsi dilin daşıyıcısı olan xalqın və mənsub dövlətin sosial-iqtisadi, siyasi inkişafından müəyyən dərəcədə asılıdır. İmperiya quruculuğu ilə qlobal dil inkişafı arasındakı əlaqə Ostlerin 2006-cı ildə bu sahədə yazdığı əsərinin mövzudur. O qeyd edir ki, bu proseslərin müəyyən qrammatik hadisələrin inkişafına heç bir təsir göstərməməsi ağılasıgmazdır. Bunu düşünmək belə boş və mənasız cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildir.

Sosial faktorların dilin leksik quruluşuna təsirinin mübahisəsiz olduğu sahələrdən biri də xalqlararası mədəni, sosial təmasdır. Dil təması ilə bağlı aparılmış tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, 100 il öncə dilin zənginləşməsi deyildiyi zaman daha çox leksik alınmalara diqqət yetirildiyi halda, indi dil təması vasitəsilə qrammatik strukturların və şablonların alınmasının son dərəcə geniş yayıldığına, bağlayıcılardan və pronominal paradigmalardan tutmuş söz sırasına qədər demək olar ki, bir çox qrammatik vahidlərin də başqa dillərdən alınma olaraq götürülə biləcəyinə dair kifayət qədər sübutlar var. (4)

Dilin zənginləşməsi prosesində iştirak edən konkret sosial amillərin müxtəlifliyi o deməkdir ki, bizə bu sahədə həqiqətən hərtərəfli məlumat əldə etmək üçün bir qədər zaman lazımdır. Elmi ədəbiyyatlarda dilin zənginləşməsinə təsir edən sosial faktorlara yalnızca əhalinin sayı deyil, eyni zamanda şəhərləşmə dərəcəsi, evlilik vərdişləri, ticarət, müharibə, həyat tərzi və məşğuliyyət, əmək bölgüsü və s. kimi digər amillər qeyd olunmalıdır.

Sosial amillər kiminsə həyat tərzinə təsir edən şeylərdir. Bunlara sərvət, din, alış vərdişləri, təhsil səviyyəsi, ailənin ölçüsü, strukturu və əhalinin sıxlığı daxil ola bilər. Bir ölkədə məqbul sayıla bilən şey başqa yerdə qəbul edilməyə bilər. Dilin zənginləşməsi prosesində təbii ki, başqa ölkə tərəfindən qəbul edilən amillər nəzərə alınır və dilin leksik, semantik quruluşuna daxil olur. Bu isə dilin daha da zəngin hal alması üçün əlverişli şərait yaratmış olur. Məsələn, tədqiqatlar əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, bəzi fransız sözləri cəmiyyətdə mövcud olan sosial amillərin təsiri nəticəsində, İngilis dilinə alınma sözlər olaraq daxil olmuşdur. Bunlara misal olaraq biz, attache - attaşə; doyen – duayen; vis-avis – vizavi və s. kimi diplomatik sözləri göstərə bilərik.

Müəyyən qlobal ictimai xassələrin də həmin cəmiyyətdə danışılan dillərin leksik quruluşuna təsir göstərdiyi güman edilir. Trudgill (2011) iddia edir ki, leksik dəyişikliyin əsas amili cəmiyyətin nisbi sabitliyi, sosial sıxlığı və təcrid dərəcəsidir. O, nisbətən yüksək sosial sıxlığa malik kiçik, nisbətən sabit cəmiyyətlərin qeyri-mütənasib olaraq kompleks inkişaf ehtimalının daha yüksək olduğunu fərz edirdi. Kompüter simulyasiyalarına əsaslanaraq, Wichmann, Stauffer, Schulze, & Holman (2008) bir qədər mübahisəli şəkildə

irəli sürmüşlər ki, əhalinin sayının artması dil dəyişikliyi, dilin zənginləşməsinə nisbətən yavaşlatmağa meyillidir. Eynilə, Nettle (2012, s. 1835) əhalinin sayı ilə dillərin linqvistik mürəkkəbliyi arasında nisbətən zəif əlaqə olduğunu bildirir: “Kiçik icmaların dilləri daha böyük icmalarda danışılan dillərə nisbətən daha kiçik fonoloji ehtiyatlara, daha uzun sözlərə və daha böyük morfoloji mürəkkəbliyə malikdir.” Lakin bu tədqiqatlar əsassızdır. Çünki, bildiyimiz kimi dil sosial amillərin təsiri ilə formalaşmış və eyni zamanda təbii olaraq sosial amillərin təsiri ilə zənginləşmə prosesi keçir. Xalqlar kommunikasiya və qarşılıqlı fikir mübadiləsi şəraitində bir-biri ilə əlaqədə olur və bu kommunikasiyanın təsirindən, mədəniyyətlərarası əlaqələrin formalaşdığı kimi dillərarası mübadilə prosesi də baş verir. Bu isə cari dilin söz bazasının zənginləşməsinə gətirib çıxarır.

Dilin zənginləşməsi, adətən mədəni dəyişikliyə daxil olur. Cəmiyyət mədəni, sosial dəyişikliklərə məruz qaldıqca linqvistik formalar və sosial mənalar da dəyişə bilər. Sosial təmas, İngilis dilinin zənginləşməsinin ən ümumi vektorudur və çox vaxt dil dəyişikliyi özünü göstərir. Dilin dəyişmə, leksik zənginləşmə periodunu dəqiq müəyyən etmək mümkün olmasa da, tarix boyu dillərin bir-birinə müxtəlif yollarla, xüsusən də xalqlar arasındakı qarşılıqlı təmas vəziyyətlərində təsir göstərdiyi çox aydındır. Dil təmasları eyni zamanda psixoloji, sosioloji və linqvistik xüsusiyyətləri mübadilə edən və nitq cəmiyyətində dəyişikliklərə səbəb olan danışmaq proseslərini özündə ehtiva edir. Dilin leksik vahidlərinin dəyişdiyi kimi, qrammatik sistemində və sözlərin mənasında da müəyyən dəyişikliklər ola bilər. Dilin substansiyaları (morfolojiya, sintaksis, semantika, fonoloji) dəyişikliklərə tez bir zamanda uyğunlaşmağı bacarır. (1; s.129)

İnsanlar kommunikasiya prosesində yeni mənalar ifadə etmək üçün öz dilinin mövcud qaydalarına uyğun yeni sözlər yaradaraq, mövcud sözləri yeni birləşmələrdə birləşdirir və leksik boşluqları doldururlar. Sözlər tez-tez bir dildən digərinə köçürüldüyü üçün onların lüğətində də bir-birinə təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, xalqlararası kommunikasiya prosesində sadəcə sözlər deyil, eyni zamanda qrammatik konstruksiyalar və bəzən dildə cümlə qurmaq üçün istifadə olunan morfemlər də bir dildən başqa dilə inteqrasiya edə bilər. Bu, dildə alınma sözlərin mövcudluğu olaraq adlanır. Xarici söz başqa dildə və mədəni kontekstdə işlədildikdə sözün ilkin mənası yeni məna kəsb etməli və yəqin ki, fonologiyada da müəyyən dəyişikliklərə səbəb olacaqdır.

Lakin sözlər bu cür semantik yerdəyişmə zamanı bir mənadan digərinə təsadüfi keçmir. Bununla belə, dildəki dəyişikliklər adətən daha kiçik addımlarla və uzun dövrlərdə aparılır ki, bu zaman bir sözün tarixi çox vaxt təhlil edilir. Dilin zənginləşməsi prosesində bir dilin digəri ilə tədricən əvəzlənməsi baş verir. Bu hal tez-tez baş verən immiqrasiya vəziyyətində dil əlaqəsinin nəticəsidir. O, tək-cə bütöv bir mədəni cəmiyyətdə deyil, həm də

sinif, ailə, yaş qrupları və sair kimi cəmiyyətin tək qruplarında özünü göstərir. Dəyişikliklər mövcud dildə nitq mədəniyyəti amilləri üçün faydalı olduqda, onları öz dil sahələrində yenidən formalaşdırırlar. (2; s.157-158)

Ədəbiyyat

1. Crowley, T. 1997, p.129
2. Coulmas, Op. Cit. p. 157-158
3. Gal, S. (1978). *Peasant men can't get wives: Language change and sex roles in a bilingual community. Language in Society, 7(1), 1–16.*
4. Matras, Y., & Sakel, J. (Eds.). (2007). *Grammatical Borrowing in Cross-Linguistic Perspective. Berlin: Mouton de Gruyter.*
5. Milroy, J., & Milroy, L. (1985). *Authority in Language: Investigating Language Prescription and Standardisation. London: Routledge.*
6. Trudgill, P. *Sociolinguistic Typology: Social Determinants of Linguistic Complexity. Oxford: Oxford University Press. (2011)*
7. Wichmann, S., Stauffer, D., Schulze, C., & Holman, E. W. (2008). *Do language change rates depend on population size? Advances in Complex Systems, 11(3), 357–369.*